

جایگاه بانکداری اسلامی در جهان و مدل های پیشنهادی بانکداری اسلامی

آزاده جعفری کارگر^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۱ تاریخ چاپ: ۱۴۰۳/۰۳/۳۱

چکیده

بانک های بدون ربا اگرچه از نظر حذف ربا از عملیات بانکی مشترکند، اما از جهت انتخاب الگوی عملیاتی، گزینش عقود و روش های معاملاتی متفاوت اند. برخی از بانک های بدون ربا از نظر تعداد عقود به کمترین مقوله ممکن و از جهت نوع عقود به نزدیکترین آن ها به بانکداری ربوی بسنده کرده اند. در مقابل برخی دیگر بر عقود پافشاری می کنند که بیشترین تفاوت را با معاملات بانکداری ربوی دارند و گروهی از بانک های بدون ربا نیز از ترکیب این قراردادها بهره می برند. این تفاوت الگوها گرچه در بلندمدت به ضرر بانکداری بدون ربا است و مانع از آن می شود که مسلمانان و کشورهای اسلامی معاملات پولی و بانکی گسترده داشته باشند، اما در کوتاه مدت این فایده را دارد که الگوها و شیوه های مختلف تجربه می شود تا بهترین آن ها گزینش شود. بر این اساس پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی، درصدد تبیین جایگاه بانکداری اسلامی در جهان و مدل های پیشنهادی بانکداری اسلامی می باشد.

واژگان کلیدی

بانکداری اسلامی، مدل های بانکداری اسلامی، عملیات بانکداری بدون ربا

۱. دکتری علوم اقتصادی، دانشکده اقتصاد، پردیس البرز دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۱. مقدمه

همزمان با رشد بازار اقتصاد اسلامی در کشورهای اسلامی و کشورهای غربی بسیاری از بانک‌ها تلاش می‌کنند خدمات مالی و اقتصادی خود را با موازین شریعت اسلام همسان کنند تا علاوه بر جذب مشتریان بیشتر بتوانند سهمی از این بازار در حال رشد را به خود اختصاص دهند به موازات افزایش درخواست بانک‌ها به منظور پیوستن به بازار مالی در حال توسعه اسلامی بانکداری اسلامی نیز در سراسر جهان گسترش یافته و این امر استفاده از تسهیلات بانکی و قوانین مالی شرع اسلام را آسان کرده است. در حال حاضر بانکداری اسلامی به پدیده‌ای در حال رشد تبدیل شده و سهم بزرگی از بازار اقتصاد کشورهای حوزه خلیج فارس را در اختیار گرفته است. بسیاری از شعب بانک‌های مشهور غربی شعبه‌هایی را در کشورهای اسلامی تأسیس و خدمات خود را با موازین شریعت اسلامی همسان می‌کنند تا علاوه بر ارائه خدمات، مشتریان بیشتری به دست آورند (حاجی هاشمی ورنوسفادرنی و توحیدی، ۱۴۰۲).

سال‌ها از تأسیس نخستین بانک‌های بدون ربا در کشورهای مسلمان می‌گذرد. در این مدت توسعه این بانک‌ها از جهت کمی و کیفی بسیار مورد توجه بوده است، به‌طوری‌که امروزه اغلب کشورهای اسلامی و حتی برخی کشورهای غیرمسلمان با الگوهای برگرفته از بانک‌های بدون ربا فعالیت می‌کنند. الگوهای مختلفی در بانکداری به منظور تجهیز و تخصیص بهینه منابع بانکی با یکدیگر در حال رقابت هستند. در این میان الگویی موفق‌تر است که بتواند خود را با میزان بالاتری از شاخص‌های بانکداری مطلوب مطابقت دهد. بانکداری اسلامی نیز از این امر مستثنا نیست. بنابراین الگوهایی که در بانکداری اسلامی مطرح می‌شود، همگی از میزان مطلوبیت یکسانی برخوردار نیست بلکه درجات گوناگونی از حیث مطابقت با شاخص‌های بانکداری اسلامی مطلوب در بین آن‌ها وجود دارد (لعل خضری و دشتبانی، ۱۳۹۸).

بانک‌های بدون ربا اگرچه از نظر حذف ربا از عملیات بانکی مشترکند، اما از جهت انتخاب الگوی عملیاتی، گزینش عقود و روش‌های معاملاتی متفاوت‌اند. برخی از بانک‌های بدون ربا از نظر تعداد عقود به کمترین مقوله ممکن و از جهت نوع عقود به نزدیکترین آن‌ها به بانکداری ربوی بسنده کرده‌اند. در مقابل برخی دیگر بر عقود پافشاری می‌کنند که بیشترین تفاوت را با معاملات بانکداری ربوی دارند و گروهی از بانک‌های بدون ربا نیز از ترکیب این قراردادها بهره می‌برند. این تفاوت الگوها گرچه در بلندمدت به ضرر بانکداری بدون ربا است و مانع از آن می‌شود که مسلمانان و کشورهای اسلامی معاملات پولی و بانکی گسترده داشته باشند، اما در کوتاه مدت این فایده را دارد که الگوها و شیوه‌های مختلف تجربه می‌شود تا بهترین آن‌ها گزینش شود. گروهی بهره بانکی را مصداق کامل ربا دانسته و به دنبال ایجاد بانک‌های اسلامی بوده‌اند که از ۵۰ سال پیش تئوری آن مطرح شد. گروه دیگر به توجیه این موضوع روی آورده و آن را نیاز جامعه دانسته و به عنوان مصلحت و حاجت به حکم ثانوی به آن تن داده‌اند. گروه دیگر نیز بین ربا و بهره بانکی تفاوت قائل شده و حکم این دو را متفاوت خوانده‌اند، که می‌توان این گروه را جزو طراحان بانکداری فعلی کشور دانست. بر این اساس، مقاله‌ی حاضر درصدد تبیین جایگاه بانکداری اسلامی در جهان و مدل‌های پیشنهادی بانکداری اسلامی در ادامه می‌باشد.

۲. مبانی نظری

۲.۱. تاریخچه بانکداری بدون ربا

در خلال قرن نوزدهم و نیمه اول قرن بیستم اکثر کشورهای اسلامی در معرض استعمار غربی قرار گرفتند و در طول دوران استعمار قوانین قدرت‌های استعماری جای خود را در این کشورها باز کرد، چه به عنوان جایگزین شریعت اسلامی

و چه در کنار آن و به دنبال آن فرهنگ مؤسسات غربی به دنیای اسلام راه یافت؛ در چنین فضای تاریخی مؤسسات بانکی غربی به دنیای اسلام راه یافتند، ضرورت بهره‌گیری از ملت‌های مستعمره اقتضاء می‌کرد که در این کشورها سرمایه‌گذاری‌هایی صورت گیرد که فعالیت‌های آن در زمینه دریافت و پرداخت سرمایه و همچنین دریافت بابت صادرات و پرداخت بابت واردات نسبت به موارد دیگر متمایز باشد و همه این‌ها از طریق شبکه بانکداری بین‌المللی امکان‌پذیر بود، به همین خاطر در این کشورها بانک‌های داخلی به صورت شعبانی از بانک‌های کشورهای مادر (استعمارگر) تأسیس شد و بدین ترتیب اقتصاد کشورهای مستعمره به اقتصاد کشورهای استعمارگر و بقیه جهان ارتباط پیدا کرد. بنابراین نه تنها جای تعجب نبود که شعبه‌های بانک‌های تأسیس شده در کشورهای اسلامی همانند بانک‌های کشورهای مادر با سیستم بهره‌ فعالیت کنند بلکه منطقی و مورد انتظار نیز بود (ابراهیم^۱، ۲۰۲۰).

کشورهای معتقد به سیستم بهره و ابزارهای بانکداری مرتبط با آن این بانک‌ها را در درجه اول برای تأمین منافع خود بنا نهادند. بنابراین آن‌ها اصلاً در این فکر نبوده‌اند که برای کشورهای اسلامی یک سیستم بانک داری بدون بهره پدید آورند (خان^۲، ۲۰۱۷).

نزدیک به صد و بیست سال از عمر بانک و بانکداری در ایران می‌گذرد که در مقایسه با بسیاری از مشاغل و صنایع وارداتی سابقه قابل توجهی محسوب می‌شود. در واقع میتوان صنعت بانکداری را یکی از پیشگامان الگوهای وارداتی توسعه به اقتصاد ایران دانست که توسط اتباع اروپایی و به خصوص انگلیسی که خواهان استفاده از بازار بکر و دست نخورده ایران بدون انجام سرمایه‌گذاری مستقیم و کلان و با کمترین ریسک ممکن بودند با دادن برخی رشوه‌های قابل توجه به شاهان و رجال درجه اول و پایین‌تر آن زمان ایران وارد کشور شد و امتیاز این پدیده ناشناخته در آن زمان که می‌توانست نقش اساسی در تمامی شئون اقتصاد ایفا کند. به ثمن بخش به خارجی‌ان واگذار می‌شد. جالب‌تر اینکه در بسیاری از موارد امتیاز تأسیس بانک با واگذاری امتیاز معادن و یا امتیاز انحصاری واردات و صادرات برخی کالاهای مهم و مورد نیاز مردم همراه بوده است (غیثی و همکاران، ۱۴۰۱).

بدیهی است بانک‌هایی که با این شرایط در ایران تأسیس شده بودند عملیات خود را کاملاً بر اساس الگوهای بانکداری ربوی که با محوریت بهره فعالیت میکردند تنظیم کنند. در واقع نه تنها جای تعجب نبود که شعبه‌های بانک‌های تأسیس شده در همه کشورهای اسلامی همانند بانک‌های کشورهای مادر با سیستم بهره فعالیت کنند بلکه روند منطقی و مورد انتظار نیز همین بود کشورهای معتقد به سیستم بهره و ابزارهای بانک داری مرتبط با آن این بانک‌ها را در درجه اول برای تأمین منافع خود بنا نهاده بودند. بنابراین آن‌ها اصلاً در این فکر نبوده‌اند که برای کشوری اسلامی همچون ایران یک سیستم بانکداری بدون بهره ایجاد نمایند (واعظ برزانی، ۱۴۰۱).

۲.۲. حوزه فعالیت بانکداری در نظام اقتصادی سرمایه داری

۱. نظام اقتصاد سرمایه داری: نظام اقتصاد سرمایه داری نظامی است که در آن وسایل تولید توزیع و مبادله به طور کامل در مالکیت خصوصی افراد است. اصول اولیه نظام اقتصاد سرمایه داری عبارت است از آزادی فردی مالکیت خصوصی و رقابت و ویژگی‌های این نظام را می‌توان در سه دسته کلی ترسیم کرد:

¹ Ibrahim

² Khan

- ویژگی حقوقی: از نظر حقوقی سرمایه داری لیبرال متکی بر مالکیت خصوصی ابزار تولید است که باعث جدایی مالکیت این ابزار و کار اجرایی میشود آزادی اقتصادی آزادی رقابت و آزادی کار از ویژگی‌های دیگر حقوقی آن است.
- ویژگی فنی: در این بعد سرمایه داری بر ماشین‌گرایی تکامل یافته و تقسیم کار پیشرفته متکی است.
- ویژگی روانی: از این نظر سرمایه داری در جهت حداکثر کردن سود گام برمی‌دارد و آن را هدف فعالیت اقتصادی خود معرفی میکند. پیوند این سه مشخصه موجب رشد و شکوفایی سرمایه داری لیبرال شد (آلبیتی و رحمان^۱، ۲۰۱۹).
۲. اهداف نظام اقتصاد سرمایه داری: الف) رفاه مصرف‌کننده اهداف اقتصاد سرمایه داری با بررسی نظام اقتصادی آن روشن می‌شود. در این نظام مهمترین هدف حداکثرسازی رفاه مصرف‌کننده است؛ همان‌گونه که آدام اسمیت گفته است: مصرف تنها هدف و مقصود همه تولیدات است. مصرف در نظام سرمایه داری برای ارضای امیال است؛ نه تأمین نیازهای حقیقی چنانچه لغت ویچ اقتصاددان معروف می‌گوید. خواسته‌های انسانی سرچشمه فعالیت‌های اقتصادی بوده و تأمین این خواسته‌ها هدف نهایی فعالیت‌های اقتصادی بشر می‌باشد؛ به طوری که خواسته‌های بشر را میتوان در واقع قدرت محرکه سیستم اقتصادی دانست. ب) رشد اقتصادی رشد اقتصادی هر کشور در واقع بیانگر رشد مداوم تولید سرانه است که در اغلب موارد با افزایش جمعیت با تغییرات زیربنایی همراه است. در نظام اقتصاد سرمایه داری رشد اقتصادی از اهمیت ویژه برخوردار است. رشد ملت‌ها بستگی به میزان پس‌انداز خانوارها و تجار و بنگاه‌های اقتصادی دارد تا تبدیل به سرمایه‌گذاری شود بنابراین پس‌انداز شرط اصلی رشد اقتصادی است. از جمله آثار رشد اقتصادی، افزایش اشتغال و کاهش تورم است. در دهه ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ رشد اقتصادی هدف اصلی همه اقتصادها بود تو دارو در این باره می‌گوید: اقتصاددانان و سیاست‌مداران همه کشورها اعم از فقیر و غنی سوسیالیستی و سرمایه داری شرقی و غربی و... سر تعظیم به آستانه رشد فرو آورده و پیشرفت اقتصادی را قبله خود ساخته‌اند. ج) عدالت اقتصادی دستیابی به عدالت یکی از اهداف این نظام به شمار میرود. البته با توجه به پذیرش اومانیسیم و تأکید بر اصالت فرد و محوریت انسان در همه چیز عدالت اقتصادی را در پرتو تأمین بالاترین درجه آزادی اقتصادی در کسب درآمد انباشت ثروت و مصرف آن بر حسب تواناییهای اقتصادی افراد می‌داند (هندریارتو^۲، ۲۰۲۱).

۲.۳. جایگاه بانک در نظام اقتصاد سرمایه داری

هر نظام اقتصادی از دو بخش واقعی و مالی شکل یافته است. به گفته سومبارت اقتصاددان برجسته آلمانی نظام اقتصادی از دو زیر نظام یا بخش تشکیل شده است. بخش واقعی و بخش مالی بخش واقعی اقتصاد شامل بازارهای کالا و خدمات و نیروی کار میشود و بخش مالی معرف چرخش وجوه و دارایی‌ها است (المساح و ابوالسود^۳، ۲۰۲۲). در این میان سیستم بانکی که هدایت جریان وجوه و اعتبارات را از دارندگان مازاد به متقاضیان اعتبارات بر عهده دارد میتواند نقش کلیدی را در چرخه نظام اقتصادی بازی کند. اگر سیستم بانکی بتواند رابطه تنگاتنگی را بین بازار کالا و خدمات از یک طرف و بازار مالی و پولی از طرف دیگر برقرار کند کل نظام اقتصادی روندی سالم منطقی و کارآمد را سپری خواهد کرد. در غیر این صورت حتما در کل نظام اقتصادی توسان خواهیم داشت. بنابراین سیستم بانکی حکم روغن روان‌کننده چرخه نظام اقتصادی را دارد. یک نظام کارآمد بانکی میتواند نقش اساسی در روند رشد و توسعه اقتصادی یک کشور داشته

¹ Albaity & Rahman

² Hendriarto

³ ElMassah & Abou-El-Sood

باشد که توسعه اقتصادی خود بستر ساز دسترسی افراد به خدمات رفاهی و بهداشتی بالاتری می‌شود و نهایتاً اینکه اقتصاد کشور به تأمین رفاه عمومی برای افراد آن دسترسی می‌یابد (یوسف و همکاران^۱، ۲۰۱۹).

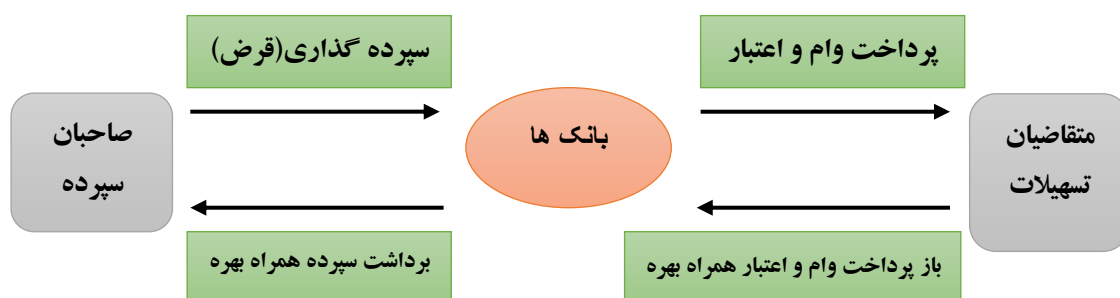
۲.۳.۱. جایگاه بانک در نظام سرمایه داری

هر چند بانک در این زمان تنوع بسیاری یافته است اما تعریف بانک این است بانک تجاری مؤسسه مالی واسطه است که هدفش تحصیل منفعت برای سهام دارانش می‌باشد. در جای دیگر بانک این گونه تعریف شده است: «بانک یک مؤسسه انتفاعی است که با سرمایه خود و یا سپرده‌های مشتریان به منظور کسب سود اقدام به جمع‌آوری سپرده‌ها دادن وام اعتبار و خدمات بانکی می‌نماید». چنان که مشاهده می‌شود بانک به دنبال کسب سود و حداکثرسازی آن است. به طور کلی اهمیت مطالعه بانک را باید در دو نکته جستجو نمود اول اینکه بانک‌ها بین کسانی که پس‌انداز دارند و آنهایی که تمایل به استقراض دارند، ارتباط برقرار می‌کنند. دوم اینکه بانک‌ها در تعیین مقدار و خلق پول در اقتصاد ملی نقش بسیار مهمی ایفا می‌کنند. از طرفی بانک عنصر اصلی در صنعت خدمات مالی به حساب می‌آید که در دو بخش خرده فروشی و خدمات بانک داری شرکتی فعالیت می‌کند (کیبد^۲، ۲۰۲۱).

۲.۳.۲. شیوه فعالیت بانک‌ها

بانکداری جدید و سستی چه در تجهیز منابع و چه در اعطای تسهیلات از رابطه حقوقی قرض استفاده می‌کند. بانک‌ها با افتتاح انواع سپرده‌های پس‌انداز جاری و مدت‌دار کوتاه مدت میان مدت و بلندمدت و جوه مازاد بر نیاز اشخاص حقیقی و حقوقی را جذب می‌کنند و متعهد می‌شوند مطابق مقررات حساب‌های مذکور اصل و فرع آن‌ها را به صاحبان سپرده برگردانند؛ سپس با رعایت ذخایر قانونی و احتیاطی، منابع حاصل از سپرده‌ها را به صورت وام و اعتبار در اختیار بنگاه‌های اقتصادی و خانوارها قرار می‌دهند و در سررسید با سررسیدهای معین اصل و فرع (بهره) آن‌ها را بازپس می‌گیرند (خطیب و همکاران^۳، ۲۰۲۱).

فرایند کلی آن به صورت زیر انجام می‌پذیرد:

نمودار ۱: شیوه فعالیت بانک‌ها

¹ Yusuf et al

² Kebede

³ Khatib et al

مطابق قوانین بانکی کشورهایی که نظام بانکداری متعارف در آنها حاکم است سپرده‌گذار با تحویل وجوه به بانک مالکیت خود را از آنها قطع کرده آنها را به مالکیت بانک در می‌آورد و رابطه او با بانک رابطه بستانکار و بدهکار است و در مقابل بانک بازپرداخت مبلغ سپرده را مطابق مقررات متعهد می‌شود (غیثی و همکاران، ۱۴۰۱).

۲.۴. حوزه فعالیت بانکداری در نظام اقتصادی اسلام

۲.۴.۱. نظام اقتصادی اسلامی

نظام اقتصادی اسلام به مجموعه‌ای از نهادهای جهان شمول گفته می‌شود که با یکدیگر روابط خاص دارند و به صورت هماهنگ و منظم بر اساس مبانی مکتبی و در جهت اهداف اقتصادی اسلام سامان یافته‌اند. اصول اولیه نظام اقتصادی اسلام عبارت است از آزادی فردی در کادر محدود مالکیت مختلط و تعاون به طور کلی ویژگی‌های نظام اقتصادی اسلام را می‌توان در سه نکته خلاصه کرد:

- ویژگی حقوقی: از نظر حقوقی اقتصاد اسلامی سه نوع مالکیت را می‌پذیرد خصوصی عمومی و دولتی مالکیت بر اساس کار تحقق می‌یابد بر اساس حرمت ربا، قمار و منع غرر کسی با این روش‌ها نمی‌تواند درآمد کسب کند و یا حاکمیت مصالح فرد و جامعه به جای حاکمیت مصرف کننده از ویژگی‌های دیگر حقوقی آن است.
- ویژگی فنی: در این بعد اقتصاد اسلامی بر کارایی متکی است که از مسیر تعاون به دست آمده باشد.
- ویژگی روانی: از این نظر نظام اقتصادی اسلامی در جهت حداکثر کردن رفاه عمومی عدالت توزیعی است جهت دستیابی بیشترین افراد به بالاترین مرتبه عبودیت و تقرب به خداوند پیوند این سه مشخصه موجب رشد و شکوفایی اقتصاد اسلامی خواهد شد (جمالی و همکاران^۱، ۲۰۲۱).

۲.۴.۲. اهداف نظام اقتصادی اسلام

اهداف اقتصاد اسلامی مقاصدی هستند که نظام اقتصادی اسلام با مبانی الگوها و ساختار خاص خود برای دستیابی به آنها سامان یافته است. مسلماً اهداف مزبور از جهان بینی حاکم بر اقتصاد اسلامی به طور غیر مستقیم نتیجه‌گیری می‌شود. این اهداف از سویی در مسیر هدف غایی انسان و از طرفی متناسب با اهداف سایر نظامهای اسلامی قابل تعریف است. در اسلام مباحث اقتصادی با مباحث اعتقادی، سیاسی و اخلاقی در هم آمیخته و الگوی رفتاری روابط اقتصادی بر اساس آنها تعریف می‌شود؛ به گونه‌ای که جدا انگاری نظام اقتصادی اسلام از نظام‌های دیگر موجب فهم نادرست آن می‌گردد. در زمینه اهداف نظام اقتصادی اسلام اظهار نظرهای متفاوتی شده است. طبق سخنان امام خمینی (ره) اهداف نظام اقتصادی اسلام در پنج محور قرار می‌گیرد.

— اعتلای معنوی انسانها

— استقلال اقتصادی

— عدالت اقتصادی

— رفاه عمومی

— رشد اقتصادی

¹ Jamali et al

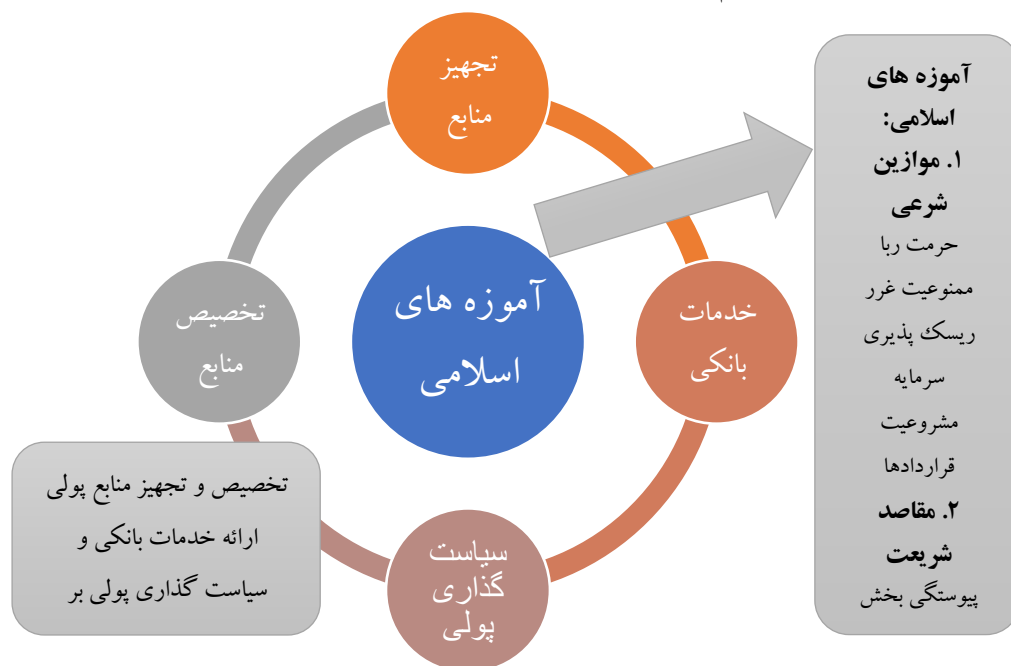
بر اساس این محورها اهداف نظام اقتصادی در اسلام را می‌توان در دو بخش خلاصه کرد:

۱. تقویت و تحکیم ارزشهای والای الهی و انسانی؛
۲. ایجاد و تثبیت بنیانهای اقتصادی (بصیری و همکاران^۱، ۲۰۲۳).

۳. ۴. ۲. جایگاه بانک در نظام اقتصادی اسلام

بانک داری اسلامی در نظام اقتصادی اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در بانکداری اسلامی اصول و معیارهای خاصی حاکم است بانکداری اسلامی در همه فعالیت‌های بانکی در عین حال که باید موازین شرعی مانند: حرمت ربا حذف بهره ممنوعیت غرر ریسک‌پذیری سرمایه و مشروعیت قراردادها را در همه گونه‌های فعالیت بانکی مراعات کند نگاه عمیقی به مقاصد شریعت باید داشته باشد؛ مانند:

الف) پیوستگی بازار حقیقی و بازار پولی ریسک‌پذیری سرمایه هر نوع سفته بازی در بازار پول که منتهی به بهره شود بی‌آنکه در چرخه حقیقی تولید به کار گرفته شده باشد در بانکداری اسلامی ممنوع شمرده شده، باید از آن اجتناب شود. ب) در عملیات بانکی کارایی و بهره‌وری بالا در بانکداری اسلامی مد نظر است. در بانکداری اسلامی از آنجایی که سپرده‌گذار و سرمایه‌گذار هر دو درگیر فعالیت‌های اقتصادی مشترک سود و زیان به هر دو طرف ارتباط دارد. بنابر این نهایت دقت را به کار خواهند گرفت که لایق‌ترین مدیر و کاراترین شیوه را برای بهره‌وری پروژه‌های تولیدی و سرمایه‌گذاری به کار گیرند. ج) عدالت توزیعی (تلافی غیر مشروط) از دیگر مقاصد شریعت است. بر اساس دیدگاه اسلامی تعاون از اصول نخستین فعالیت‌های اقتصادی است. بانک باید به افراد ناتوان کمک کند تا همه بتوانند توانایی کسب درآمد داشته باشند. در ضمن اینکه در اسلام توصیه فراوان به کمک‌های بلاعوض شده که در توزیع ثروت بین اغنیا و فقرا نقش به سزایی دارد. در نتیجه بانکداری اسلامی باید در طول مقاصد شریعت اسلام حرکت کند و اهداف شریعت را برای جامعه انسانی فراهم سازد (خان و همکاران^۲، ۲۰۲۲).

نمودار ۲: جایگاه بانک در نظام اقتصادی اسلام

¹ Basiri et al

² Khan et al

۵. ۲. مشکلات پیش روی نظام بانکداری اسلامی

هر سیستم در جهت دستیابی به یک هدف غایی ایجاد می‌شود و در مسیر رسیدن به آن هدف شروع به حرکت میکند شرایطی را که در این مسیر ممکن است حرکت به سوی غایت را به مخاطره اندازد، مشکل یا چالش می‌نامیم. محققان و بانکداران مسلمان طی سه دهه گذشته پیشرفت‌هایی ستودنی به دست آورده‌اند لیکن با این همه مفاهیم و کارکردهای موجود در نظام بانکداری و مالی اسلامی همچنان در مراحل نخست توسعه قرار دارد و با مشکلات بی‌شماری روبه‌رو است. نظام بانکی اسلامی برای دستیابی به اهداف غایی خود و غلبه بر نظام بانکی متعارف لازم است به شکلی مناسب سریع و هوشمندانه به مقابله با این چالش‌ها برخیزد (هالفوم^۱، ۲۰۱۹). مهم‌ترین این چالش‌ها عبارتند از:

ملاحظات فقهی - شرعی: بانکی اسلامی نامیده می‌شود که بر مبنای احکام شریعت عمل کند. تفسیر مسائل شرعی بر عهده فقها است. این در حالی است که علمای مکاتب و مذاهب مختلف اسلامی، مانند تشیع و شافعی هر کدام دیدگاه متفاوتی دارند نظام بانکی اسلامی بر مبنای تعریف‌ها و تفسیرها و فتوای فقها شکل می‌گیرد. در صورتی که این تعاریف و مبانی یکسان نباشند اجزای این سیستم نمیتوانند با یکدیگر هم خوانی و تعامل مناسب داشته باشند و در نتیجه کلیت نظام بانکی اسلامی در سطح جهانی دچار خدشه می‌شود. این اختلاف‌ها در بلند مدت مانع رسیدن بانکداری اسلامی به الگوی واحد جهانی می‌گردد. برای مثال اختلاف نظر درباره بحث جریمه تأخیر تأدیه بدهی‌های ناشی از فروش نسبه گرفتن کارمزد برای ضمانت بانکی و خرید و فروش ارز برای بانکداران اسلامی ابهامات فراوانی را ایجاد کرده است. نبود استانداردها که از اختلاف نظر بین فقها ناشی می‌شود نه تنها نظام بانکی اسلامی را با افزایش هزینه‌ها ابهام بی‌نظمی و اتلاف وقت مواجه می‌سازد بلکه مقبولیت بانکداری و مالیه اسلامی را نیز مخدوش می‌کند و مردم و کارگزاران را دچار سردرگمی خواهد کرد که واقعیت بانکداری اسلامی چیست؟ کدام یک از بانکهای اسلامی واقعاً اسلامی‌اند (سیفو^۲، ۲۰۲۳).

چارچوب حقوقی - قانونی: مناسب پیشینه طولانی مدت بانکداری متعارف منجر به ایجاد یک بدنه قانونی و حقوقی پخته و مستحکم شده است. اما از آنجا که نظام بانکی اسلامی نظامی نوظهور است، تکنیک‌های قانونی و نظارتی سازگار با بانک‌ها و نهادهای مالی اسلامی هنوز به درستی ایجاد نشده و توسعه نیافته است. حتی قانون تجارت در اکثر کشورهای اسلامی نیز نوعی نسخه برداری از قوانین غرب می‌باشد. قوانینی که در بسیاری موارد توجهی به ملاحظات بانکداری اسلامی ندارند و بانکهای اسلامی را محدود و ناچار به رعایت و حرکت در چارچوب قوانین تجارت غربی می‌کنند. برای مثال میتوان به مباحث کفایت سرمایه کمیته بال^۱ اشاره کرد. کمیته بال با توجه به تعریف متعارف از بانک الزاماتی را مطرح می‌کند که بانک‌های اسلامی نیز مجبور به رعایت آنها هستند؛ در حالی که فعالیت و حوزه عمل و در آخر ریسک بانک‌های اسلامی با بانک‌های متعارف بسیار متفاوت است (ابوالحسنی هستیانی و همکاران، ۱۴۰۳).

چارچوب نظارتی مناسب: نهادهای نظارت و قانون‌گذاری بانکی در هر کشوری می‌توانند نقشی تعیین کننده در توسعه صنعت بانکداری و مالیه آن بازی کنند. این مسئله در مورد صنعت بانکداری اسلامی مصداق بیشتری پیدا می‌کند؛ زیرا عملکرد درست و مطلوب نهادهای نظارتی میتواند زمینه ساز حضور موفق‌تر بانک‌های اسلامی در سیستم‌های بانکی غیر اسلامی شده و بسیاری از مشتریان سایر بانک‌ها را به سوی خدمات مالی منطبق بر شریعت اسلامی جذب کند. بر این

¹ Halefom

² Seifu

اساس نهادهایی چون بانک مرکزی و وزارت دارایی خواهند توانست موانع موجود بر سر راه ورود بانک‌های اسلامی به سیستم‌های مالی غیر اسلامی را مرتفع کنند و اطلاع رسانی عمومی مطلوبی را در مورد مزایا و برتری‌های عملیاتی بانکداری اسلامی اعمال کنند. نظارت هم از جنبه مالی هم از نظر شرعی ضرورت دارد به نظر می‌رسد هر بانک اسلامی باید یک هیئت فقهی آشنا با مسائل بانکی و مورد تأیید مراجع عظام داشته باشد. وجود این هیئت‌ها سبب اطمینان مشتریان مسلمان به سازگاری قراردادهای و عملیات بانک با شریعت اسلام می‌گردد. باید توجه داشت که تشکیل چنین هیئت‌هایی تنها زمانی سودمند است که بانک‌های اسلامی از نظمی مشترک پیروی کنند. ضمن اینکه باید میان این هیئت‌های فقهی وحدت رویه و عقیده وجود داشته باشد (بواریح^۱، ۲۰۲۳).

چارچوب نهادی مناسب: هر نظامی ملزومات نهادی خود را طلب می‌کند. در کنار بانک‌های اسلامی نیز لازم است گروهی از نهادهای دیگر ایجاد شود تا زنجیره نهادی تکمیل شود و آن‌ها بتوانند درست فعالیت کنند. اگر اجزای نظام کامل ایجاد نشوند نمیتوان انتظار داشت که کلیت نظام بتواند عملکرد خوبی داشته باشد. در سیستم مالی غیر اسلامی بانکها و مؤسسات مالی از طرق مختلف تحت حمایت این زیر ساخت‌ها قرار دارند و با استفاده از همین حمایت‌ها عملیات و فعالیتهای روزانه خود را به پیش می‌برند و تا حد زیادی از هزینه‌های حاشیه‌ای می‌کاهند از این رو باید نهادهایی مانند بانک سرمایه‌گذاری اسلامی، مؤسسه اعتبار سنجی اسلامی شرکت بیمه اسلامی مؤسسه امین اسلامی مؤسسه مشاوره سرمایه‌گذاری اسلامی صندوق مشاع اسلامی و نهاد ناظر قانونی و شرعی تشکیل شود تا زنجیره نهادی نظام بانکی اسلامی کامل گردد (حجار کارگر و همکاران^۲، ۲۰۲۲).

ایجاد بازار سرمایه و پول مناسب: نهادها و بانک‌های متعارف از ظرفیت بازار ثانوی حداکثر سود را می‌برند آن‌ها با خرید اوراق سرمایه‌گذاری کوتاه مدت مانند اوراق قرضه و دیگر ابزارهای مالی متنوع در بازار ثانوی هم مدیریت نقدینگی و ریسک خود را انجام میدهند و هم به کسب سود تجاری می‌پردازند. نگهداشت سرمایه حتی برای مدت بسیار کوتاه در دنیای پر سرعت امروز هزینه فرصت بالایی دارد. بانک‌های متعارف از ظرفیت بازار پولی بین خود حداکثر فایده را می‌برند و از وام دادن وجوه کلان در چند ساعت سودهای بزرگی نصیب خود می‌کنند با توجه به این مسئله که بازارهای مبادلاتی بین بانکی غیر اسلامی در بردارنده ربا و مصادیق آنند بانکهای اسلامی قادر به ورود به این بازارها نبوده و نیازمند طراحی بازارهای مجزا و اسلامی برای انجام مبادلات بین بانکی خود با هدف اعمال مدیریت بر نقدینگی خود هستند. قدرت بانک‌های تجاری متعارف از همکاری بین آن‌ها ایجاد شده است. هم اکنون بانک‌های اسلامی به طور منفرد عمل میکنند؛ در حالی که برای قدرتمند شدن باید با هم ارتباطات بیشتری داشته و بازار بین بانکی اسلامی بین المللی وجود داشته باشد (بصیری و همکاران، ۲۰۲۳).

ابزارهای مالی اسلامی: بازارها همواره رو به گسترش و پیچیده‌تر شدن هستند نهادهای مالی به جهت حفظ بقا و کسب مزیت رقابتی در این شرایط لازم است نوآوری داشته باشند تا به حال تنها از قراردادهای سنتی استفاده می‌شد که با توجه به نیازهای زمان پیامبر اکرم تکامل یافته بودند لیکن باید توجه داشت که نیازهای امروز متفاوتند و باید به نوآوری روی آورد و شکل‌های تازه‌تری از ابزارهای مالی اسلامی را ارائه کرد (خطیب و همکاران، ۲۰۲۱).

¹ Bouarich

² Hajjar Kargar et al

هم اکنون گفته می‌شود که ابزار اصلی و اساسی نظام بانکداری اسلامی ابزارهای مبتنی بر تسهیم سود و زبان نظیر مشارکت است اما دیده می‌شود که در عمل کم‌تر از ۲۰ درصد تسهیلات بانک‌های اسلامی در قالب عقود مشارکتی داده می‌شوند. این به خاطر مشکلات بی‌شمار این ابزارها از جمله طبیعت بلند مدت و پرخاطره و هزینه بری آنهاست یکی از مشکلات به کارگیری عقود اسلامی در بانک داری مسدود شدن نقدینگی است. بانک‌های اسلامی برای حل این مشکل ابتدا سود علی الحساب را مطرح کردند. لیکن این موضوع شبهه صوری بودن معاملات را تقویت می‌کرد و از نظر شرعی نیز ایراد داشت. همچنین از سوی دیگر همه نیاز متقاضیان کار با نظام بانکی را برآورده نمی‌کرد برای حل این مشکل متفکران حوزه اقتصاد و مالیه اسلامی با به کارگیری تکنیک مهندسی مالی به طراحی ابزارهای نوین مالی اسلامی پرداختند. یکی از این ابزارها صکوک است که جانشین انواع اوراق قرضه در نظام مالی متعارف شده است (المساح و ابوالسود^۱، ۲۰۲۲).

۲.۶. الگوهای بانکداری اسلامی

۲.۶.۱. الگوی بانکداری اسلامی شهید آیت الله بهشتی

ایشان در کنار موضع‌گیری بسیار سرسختانه در مورد ربا در بانکداری متعارف به ضرورت وجود نهاد بانک در جوامع اشاره کرده‌اند: «تحریم ربا به هیچ یک از منافع اجتماعی و اقتصادی ملی بانک‌ها لطمه نمی‌زند و بانکداری به صورت صحیح بدون بهره و فقط با کارمزد در راه رفاه و سعادت ملت‌ها نه تنها حرام نیست بلکه از واجبات کفایی و از وظایف دولت هاست؛ آنچه با تحریم ربا تحریم شده است بانکداری با بهره و در راه رباخواری و تأمین منافع سرمایه داران رباخوار و پیدایش طبقه مترف و اسراف کار و عیاش و تجمل پرست است و این خود از بزرگترین مزیت‌های قوانین مالی و تجارتی اسلام است» (یعقوبی جناسمی و حسامی عزیزی، ۱۳۹۶).

جای دیگری می‌گویند: «وجود بانک از نظر کارهای مربوط به حساب جاری و کارهای مربوط به حساب پس‌انداز بدون ربح لازم است.» بنابراین، در اصل ضرورت بانک در جامعه اسلامی در دیدگاه این شهید بزرگوار تردیدی وجود ندارد آرای ایشان در سه زمینه تجهیز و تخصیص منابع و خدمات بانکی را می‌توان به صورت زیر تبیین نمود:

— **تجهیز منابع بانکی:** شامل سپرده قرض الحسنه جاری سپرده قرض الحسنه پس‌انداز و بودجه عمومی دولت می‌شود.

— **تخصیص منابع بانکی:** وام قرض الحسنه.

— **خدمات بانکی:** شامل حواله برات، چک مبادلات ارزی و صرافی (نظرپور و همکاران، ۱۳۹۶).

پایه اصلی تجهیز منابع در الگوی بانکداری اسلامی شهید بهشتی قرض الحسنه است. نگاه به قرض الحسنه به عنوان یک رفتار اقتصادی برخاسته از انگیزه‌های ایمان ایثار گذشت و نوع دوستی است. برای رفع فقر و مسکنت از سراسر جامعه و توزیع ثروت امکانات کار و فرصت‌ها در کنار زکات اتفاق صدقات و مانند آنها، قرض الحسنه می‌تواند به عنوان ابزار بسیار مفیدی مورد استفاده قرار گیرد و در واقع ابزاری مناسب برای حاکمان و نیز افراد جامعه برای عمل به وظیفه خود نسبت به دیگر اقشار نیازمند جامعه باشد (فرهنگ و همکاران، ۱۴۰۰).

تصمیم اشخاص به قرض دادن هم تابع اعتقادات فرهنگ و سلیقه ایشان است و هم بستگی به امکانات و محدودیت‌های آنان دارد؛ بنابراین اگر ما بخواهیم به ارائه الگویی از بانکداری اسلامی بپردازیم که هم در کشورهای مسلمان قابلیت

¹ ElMassah & Abou-El-Sood

اجرایی داشته باشد و هم در کشورهای غیر مسلمان شاید نتوانیم پایه اصلی تجهیز منابع بانکی را بر قرض الحسنه قرار دهیم (حاجی هاشمی ورنوسفاد رانی و توحیدی، ۱۴۰۲).

در دیدگاه شهید آیت الله بهشتی در زمینه بانکداری اسلامی تأکید بسیاری بر وجوه قرض الحسنه برای تجهیز و تخصیص منابع گردیده و حتی برای جبران مازاد تقاضای قرض الحسنه بر استفاده از منابع دولتی تأکید شده است. گرچه به نظر می‌رسد این ایده متناسب با شرایط ویژه اوایل انقلاب اسلامی مطرح شد جا دارد این ایده مورد توجه قرار گرفته و ضمن نقد و بررسی بیشتر از این ظرفیت مناسب در کنار ظرفیت‌های دیگر استفاده شود. با توجه به ظرفیت فراوان فقه اسلامی برای ارائه و به کارگیری انواع عقود مبادله‌ای و مشارکتی بانکداری اسلامی باید از این ظرفیت به صورتی مناسب و شایسته بهره برداری کند و نباید تجهیز و تخصیص منابع بانکی را محدود به وجوه قرض الحسنه نمود تأمین مالی وام‌های پرداختی بانکها از طریق منابع دولتی در قالب فرض الحسنه در عمل مشکلات زیادی را در پی خواهد داشت. از یک سو این منابع تکافوی تمام نیازهای موجود را نداده و از سوی دیگر مسائل زیادی را در زمینه تخصیص بهینه منابع همراه خواهد داشت بهترین روش در زمینه تجهیز و تخصیص منابع بانکی استفاده درست از ظرفیت همه عقود مجاز است (محقق نیا، ۱۳۹۴).

لازم است در تجهیز و تخصیص منابع بانکی به سلیقه همه سپرده گذاران و وام گیرندگان توجه شود تا بتوان تمامی سرمایه‌های راكد جامعه را جمع‌آوری نمود و در امور اقتصادی مناسب به کار برد. افراد یک جامعه دارای شرایط متفاوت مالی و ترجیحات متنوع بوده و لازم است بانکداری اسلامی برای ارضای سلیقه همه مشتریان خود تمهیدات لازم را بیندیشد و به صورتی، نوبه نو با طراحی عقود، جدید، پاسخ گوی نیازهای گسترده مردم در عرصه تجهیز و تخصیص منابع شد (عربی و شاه جمالی، ۱۳۹۸).

۲.۶.۲. الگوی بانکداری اسلامی (مدل بانک داری اخلاقی)

بانک داری اخلاقی به صورت انجام فعالیت‌های بانکی با رعایت کامل حقوق انسانی و صیانت از مشترکاتی چون محیط زیست التزام به رقابتی سالم و نیز مسئولیت‌پذیر و پاسخ گو در برابر مشتریان تعریف می‌شود. محور بودن ارزش‌های اخلاقی در این نوع بانکداری موجب شده است که برخی اقتصاددانان در مطالعات خود بانکداری اخلاقی را تا حدود زیادی مشابه با بانکداری اسلامی بدانند. این نگاه تا حدی درست است؛ زیرا شریعت اسلام تأکید بسیاری بر ارزش‌های اخلاقی دارد و اساساً اجرای نظام بانکداری اسلامی بدون توجه به ارزش‌ها و مبانی اخلاقی امکان‌پذیر نیست. با وجود اینکه جریان اصلی اقتصاد همچنان به تفکیک واقعیت‌های اقتصادی با ارزش‌های اخلاقی اعتقاد دارد جریانهای اقلیت نیز به توسعه مفهوم اقتصاد اخلاقی ادامه می‌دهند. این توسعه به بخش بانک داری نیز انجامیده است. در سالهای اخیر برخی اقتصاددانان تلاش کرده‌اند پیوندی میان فرایند عملکرد بانک به عنوان یکی از مهمترین نهادهای اقتصادی و اصول و مبانی اخلاقی ایجاد کنند. این امر به بانکداری اخلاقی معروف شده است. در مجموع میتوان برای بانکداری اخلاقی اهدافی چون انجام فعالیتهای کارا و مفید روی منابع بانکی به ویژه سپرده‌ها پرهیز از اقداماتی که منجر به آسیب رسانی اقتصادی و اجتماعی می‌شود. کمک به حفظ ثبات بازارهای مالی و زمینه‌سازی توسعه اقتصادی کشور ارائه بهترین خدمات و جلب رضایت مشتریان رعایت حقوق و منافع کارکنان و ساماندهی اعطای تسهیلات در راستای کاهش فقر و شکاف طبقاتی را برشمرد. نقش یک بانک اخلاقی یک بانک مبتنی بر اخلاق تلاش برای جذب منابع و تخصیص آن را در پروژه‌های فرهنگی و اجتماعی و زیست محیطی در راستای تأمین منافع عمومی است (محمدپوری صوری، ۱۴۰۲).

۳.۶.۲. الگوی بانکداری اسلامی (مدل بانکداری تخصصی)

بیش از سی سال از تأسیس نخستین بانکهای بدون ربا در کشورهای مسلمان می‌گذرد در این مدت این بانکها از جهت کمی و کیفی توسعه قابل توجهی داشته‌اند؛ به طوری که امروزه در غالب کشورهای اسلامی و حتی در برخی کشورهای غیر مسلمان الگوهای گوناگونی از بانکهای بدون ربا فعالیت می‌کنند بانکهای بدون ربا گرچه از جهت حذف ربا از عملیات بانکی مشترکند از نظر انتخاب الگوی عملیاتی و گزینش عقدها و روشهای معاملاتی متفاوتند (خطیب و همکاران، ۱۴۰۰).

برخی از بانکهای بدون ربا از جهت تعداد عقدها به کمترین مقدار ممکن و از نظر نوع عقدها به نزدیکترین آنها به بانکداری ربوی پسند کرده‌اند در مقابل برخی دیگر به عقدهایی اصرار می‌ورزند که با معاملات بانکداری ربوی بیشترین تفاوت را دارند و دسته‌ای از بانکهای بدون ربا نیز از ترکیب این قراردادها بهره می‌برند (حسینی، ۱۴۰۰).

این تفاوت الگوها گرچه در بلند مدت به ضرر بانکداری بدون ربا است و مانع از آن می‌شود که مسلمانان کشورهای اسلامی معاملات پولی و بانکی گسترده داشته باشند و بانکهای بدون ربا بتوانند از تجارب هم استفاده کنند، در کوتاه مدت این فایده را دارد که الگوها و شیوه‌های گوناگون تجربه و بهترین آنها گزینش شود (ژولازاده ساکی و نجم آبادی، ۱۴۰۲).

یکی از الگوهای بانکداری بدون ربا که بیش از بیست و سه سال از اجرای آن می‌گذرد الگوی بانکداری بدون ربای ایران است. این قسمت میخواهد با نگاهی اجمالی به الگوهای بانکداری بدون ربا مشکلات الگوی فعلی بانکداری بدون ربای ایران را بررسی کرده سپس الگوی جدیدی را که با توجه به آموزه‌های اقتصادی اسلام اهداف و انگیزه‌های مشتریان بانک سپرده گذاران و متقاضیان تسهیلات و رعایت قانون عملیات بانکی بدون ربا طراحی شده است معرفی کند و در پایان به تبیین مبانی فقهی و حقوقی آن پردازد.

در مدل پیشنهادی بانک از یک سو سپرده دریافت می‌کند و از سوی دیگر خدمات بانکی می‌فروشد. در حقیقت اعطای تسهیلات وام بدون بهره به معنای فروش خدمات بانکی است. بانک در ازای فروش خدمات بانکی مبلغی را از وام گیرندگان دریافت می‌کند. این قیمت در بازار رقابتی تعیین می‌شود. بر اساس این مدل بانک صرفاً وظیفه انتقال وجوه را بر عهده دارد (یوسفی و همکاران، ۱۴۰۲).

فروض اساسی این مدل عبارتند از اول فرض نرخ تورم صفر در جامعه دوم بانک وام بدون بهره اعطا می‌کند؛ به عبارتی فروشنده خدمات بانکی است؛ سوم بانک هیچ دخالتی در نحوه تخصیص وجوه اعطایی ندارد، بلکه در مرحله ارزیابی طرح‌های پیشنهادی بر اساس اولویتهای خود این طرح‌ها را انتخاب می‌کند (محقق نیا، ۱۳۹۴).

به طور کلی سه مکانیزم را برای تجهیز منابع در این مکانیسم می‌توان شمرد.

۱. خرید نهاده‌های تولید خدمات بانکی: بانک برای تولید خدمات بانکی به نهاده‌های تولید نیازمند است یکی از نهاده‌های اساسی در تولید خدمات بانکی سپرده‌های گذاران است. بانک به منظور حداقل کردن هزینه‌های خود و بر اساس قواعد بنگاه داری نهاده‌های تولید را در یک بازار رقابتی تقاضا میکند. بنابراین سپرده گذاری از سوی بانک تقاضا می‌شود و بانک با ارائه قیمت خود سپرده‌ها را به گونه‌ای خریداری می‌کند که هزینه‌های تولید به حداقل برسد.

۲. اجاره پول از مشتری برای تولید خدمات بانکی: در این گزینه بانک برای ارائه خدمات بانکی خود پول را از مشتری اجاره می‌کند و در ازاء آن اجاره بها می‌پردازد.

۳. وکالت سپرده‌گذار برای ارائه قرض بدون بهره: این گزینه فرض میکند که در بخش تخصیص منابع منظور از خدمات بانکی صرفاً اعطای وام بدون بهره است؛ از این رو بانک وکیل سپرده‌گذاران در اعطای وام بدون بهره محسوب می‌شود (ابراهیم، ۲۰۲۰).

۴. ۶. ۲. الگوی بانکداری اسلامی (مدل تفکیک)

سیستم بانکی به عنوان مجری بخشی از سیاست‌های اقتصادی دولت‌ها که در قالب سیاست‌های پولی متبلور می‌شود نقش مهمی در هدایتگری اقتصاد جامعه به سمت اهداف مورد نظر دولت دارد و همکاری و همیاری آن با دولت‌ها می‌تواند نقش مؤثر و غیر قابل انکاری در تحقق اهداف و برنامه‌های دولت‌ها داشته و زمینه موفقیت آن‌ها را فراهم آورد در طرف مقابل ناهمخوانی سیستم بانکی با اهداف و برنامه‌های دولت‌ها و حرکت کندتر یا سریع‌تر آن می‌تواند به هرج و مرج اقتصادی یا شکست هر دولتی بینجامد. نباید از نظر دور داشت که نقدترین و پراقبال‌ترین دارایی در جامعه در شرایط غیرتورمی - یعنی پول - در اختیار بانک‌ها قرار دارد. بنابراین سکان هدایت اقتصاد جامعه در دست مدیران این بخش قرار می‌گیرد بدون هیچ تردیدی مدیران سیستم بانکی یکی از مجموعه‌های پر قدرت مدیریتی در جامعه و اقتصاد محسوب می‌شوند که می‌توانند در تعیین سمت و سوی اقتصاد با هدایت نقدینگی یا ایجاد مانع در این مسیر تأثیرگذار باشند (بواریح^۱، ۲۰۲۳).

با این اوصاف توجه به روانی سلامت پویایی و کارایی سیستم بانکی همواره مدنظر برنامه ریزان دولت مردان و اقتصاددانان بوده است. این مسأله در سالهای اخیر در کشور ما نمود مشخص‌تری پیدا کرده است و اهتمام به اصلاحات در سیستم بانکی در مجامع علمی و دانشگاهی و حوزوی از یک سو و دولت و مجلس شورای اسلامی و حتی قوه قضائیه از سوی دیگر به صورت جدی به چشم می‌خورد اما تردیدی نیست که این مهم بدون ارائه الگویی منسجم که همه ابعاد و مسائل مرتبط با سیستم بانکی را مدنظر قرارداده و به اصلاح سیستم بانکی به صورت ساختاری و بنیادین توجه کرده باشد میسر نمی‌شود. اصلاحات مقطعی ظاهری و شکلی نمی‌تواند به تأمین اهداف مورد نظر کمک کند باید با فکری نو ساختاری جدید طراحی کرد که مزایای وضعیت فعلی را در کنار بهره‌مندی از پیشرفت‌های فنی و علمی جدید دارا باشد. رتوش تصویر فعلی بانک شاید بتواند برای مدت کوتاهی مشکلات سیستم بانکی را از نظرها دور نگه دارد اما به طور قطع این مشکلات به شکل حادثر بروز خواهد کرد و در آن صورت باید برای رفع مشکلات و اصلاح سیستم هزینه‌های بیشتری پرداخت (بسیت^۲، ۲۰۲۳).

تفکیک در زمینه ادبیات پولی و بانکی به طور عام به معنای جداسازی مجموعه وظایف بانک از یکدیگر است و به طور خاص به مفهوم جداسازی خدمات بانکی اعم از ارائه حساب‌های جاری و خدمات مربوط به سیستم پرداخت‌ها از سرمایه‌گذاری و سپرده‌های سرمایه‌گذاری و مدت‌دار است. هم اکنون برای بانک‌ها دو وظیفه اصلی متصور است سپرده‌پذیری و وام دهی در واقع منظور ما از تفکیک جداسازی این دو وظیفه و قطع ارتباط آن‌ها است؛ به گونه‌ای که سپرده‌های جاری و دیداری بانک‌ها در اعطای تسهیلات بانکی همراه با دریافت سود مورد استفاده قرار نگیرد و منابع مورد نیاز در اعطای تسهیلات از روش‌های دیگر تأمین شود (ثابت و ابراهیمی، ۱۴۰۱)

¹ Bouarich

² Basit

به عبارت دیگر و به صورت خلاصه در اینجا تفکیک خدمات از سرمایه‌گذاری مدنظر است. در این صورت خدمات بانکی همچون افتتاح سپرده جاری و پس‌انداز قرض الحسنه و نقل و انتقالات مالی و به طور کلی سیستم پرداخت‌ها باید از واسطه‌گری بانک در سرمایه‌گذاری جدا شود. توجه به این نکته ضروری است که تفکیک به این معنی تا حد زیادی مترادف ایده بانک محدود است. در واقع ایده بانک محدود، به نوعی به تفکیک وظایف بانکها میردازد. خدمات بانکی و سیستم پرداخت‌ها در بانک‌های محدود عرضه می‌شوند و تسهیلات و اعتبارات مورد نیاز با خرید منابع از دارندگان وجوه مازاد و اعطای آن در قالب تسهیلات به تقاضا کنندگان این وجوه توسط مؤسسات مالی دیگر صورت می‌گیرند. این مؤسسات میتوانند با پذیرش سپرده‌های سرمایه‌گذاری و یا فروش اوراق بهادار منابع مورد نیاز برای اعطای تسهیلات را تأمین کنند و با دریافت حق کارگزاری خود و هزینه ریسک‌هایی که پوشش میدهند این منابع را در اختیار متقاضیان تسهیلات قرار دهند. این وضعیت میتواند به رقابتی‌تر شدن عرضه و تقاضای وجوه و افزایش منابع مالی مؤسسات مالی و در نتیجه گسترش عرضه تسهیلات از سوی این مؤسسات منجر شود (اعترازیان، ۱۴۰۱).

۳. جمع بندی

استقبال جهانی از صنعت بانکداری اسلامی و مزیت‌ها و فوایدی که این شیوه از بانکداری در حل مشکلات مالی دارد، اهمیت توجه به اجرای صحیح بانکداری اسلامی را در کشور دوجندان می‌کند. سیستم بانکی کشور که به دنبال پیروزی انقلاب اسلامی و با تصویب قانون بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۲، به دنبال حذف هر نوع فعالیت ربوی از نظام بانکی بود، با گذشت بیش از سه دهه از اجرای آن به دلیل نواقص و اشکالاتی که در اجرا با آن مواجه شد، نتوانست اهداف مورد انتظار را برآورده کند و چه بسا، علاوه بر وارد شدن آسیب‌های جدی به نظام پولی و مالی کشور، زمینه ساز بسیاری از مشکلات اقتصادی از جمله تورم، رکود و... شد. این موضوع باعث شده، تا کارشناسان و صاحب‌نظران امر، بر اصلاح ساختارهای نظام بانکی و همچنین قانون بانکداری بدون ربا به عنوان راهکاری اساسی جهت خروج از مشکلات نظام بانکی و به تبع آن، اقتصاد کشور تأکید کنند. با تدوین قانون عملیات بانکداری بدون ربا فصل جدیدی در بانکداری ایران گشوده شد اما این هرگز پایان راه نیست؛ بلکه آغاز راهی پرامید سخت و پرفراز و نشیب محسوب می‌شود. در واقع قانون عملیات بانکی بدون ربا بستری برای انتخاب الگوی عملیاتی مناسب برای تحقق اهداف مورد نظر فراهم کرده است که در نوع خود شایسته قدردانی است. پس از تدوین این قانون که چارچوب کلی فعالیت سیستم را مشخص می‌کند، می‌بایست الگوی عملیاتی نیز تدوین می‌شد. این اقدام در عمل با تدوین آیین‌نامه‌های مورد نیاز از سوی بانک مرکزی تحقق یافت و مدل عملیاتی بانکداری بدون ربا بر اساس آن پی‌ریزی شد. البته نباید از نظر دور داشت که قانون عملیات بانکی بدون ربا با توجه به اینکه به اهداف و وظایف نظام بانکی و روشهای تجهیز و تخصیص بانکی پرداخته است در کنار آیین‌نامه‌ها و قوانینی که پس از تصویب قانون تدوین شدند، به نوعی متضمن الگوی بانکداری بدون ربا نیز هست و میتوان الگوی برآمده از آن را هم ردیف سایر الگوهای بانکداری بدون ربا مورد توجه قرار داد.

به طور معمول هر الگو و مدل بانکداری شامل اهداف مورد نظر از عملیات بانکی شیوه تجهیز و تخصیص و نوع تعامل بانکها و مؤسسات مالی با سایر مؤسسات پولی و مالی و بانک مرکزی است در واقع هر نظریه‌ای که مدعی ارائه الگوی بانکداری است باید به این مسائل پردازد و برای این موارد پاسخی در خور داشته باشد. هسته مرکزی هر الگوی بانکداری تبیین روش‌های تجهیز و تخصیص است. با همین دیدگاه قانون عملیات بانکداری بدون ربا نیز می‌تواند به

نوعی در برگیرنده الگوی خاص بانکداری بدون ربا باشد. از این رو شاید بتوان گفت که این قانون علاوه بر آنکه به فراهم کردن زمینه‌های قانونی اجرای عملیات بانکداری بدون ربا می‌پردازد، خود حاوی مدل و الگویی جهت اجرای این قانون نیز هست قانون بانکداری بدون ربا که در واقع چارچوب و خطوط اساسی نظام بانکداری بدون ربا در جمهوری اسلامی را معین می‌کند. در پایان لازم به ذکر است که هر چند تفاوت‌های مهمی در مدل بانکداری اسلامی اجرا شده در ایران با سایر کشورهای اسلامی وجود دارد، اما به هر حال تشابهات موجود خیلی بیشتر از تفاوت‌های ذکر شده است. بر این اساس به نظر می‌رسد امکان تعامل بین نظام بانکداری ایران با سایر کشورهای اسلامی جهت اجرای بهتر بانکداری منطبق با شریعت وجود دارد.

۴. منابع

- اعترازیان، نیما، (۱۴۰۱)، بانکداری اسلامی بدون ربا در اقتصاد ایران، چهارمین کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، حقوق، مطالعات اجتماعی و روانشناسی.
- غیثی، سلمان، حسینی، سید حسام‌الدین & حیدری، حسن. (۱۴۰۱). ریسک و نحوه مدیریت آن در راستای ارتقای بانکداری اسلامی. ماهنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران. doi: 10.30510/psi.2022.334160.3262
- محقق‌نیا، محمدجواد، (۱۳۹۴)، معرفی و دانلود کتاب الگوی بانکداری اسلامی، ناشر: کتاب‌های مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- پورغلامرستانی محمد، سالاری یاسر، سلاجقه سنجر، مهدیزاده فرسنگی سمانه. میزان شناخت از عقود بانکداری اسلامی (مورد مطالعه: یک بانک خصوصی). نشریه اقتصاد و بانکداری اسلامی. ۱۴۰۰؛ ۱۰ (۳۷): ۲۰۳-۲۲۵
- ثابت، سیدعبدالحمید و ابراهیمی، مصطفی، (۱۴۰۱)، شباهت‌ها و تفاوت‌های نظارت در بانکداری ربوی و بانکداری بدون ربا، اولین کنفرانس تحقیقات کاربردی علوم انسانی در مدیریت، مهندسی صنایع، اقتصاد و حسابداری
- یوسفی، سعیدی، دکتر پرویز، بخارائیان خراسانی، گرگانلی دوجی، & جمادوردی. (۱۴۰۲). مقایسه وضعیت بانکداری اسلامی در ایران با کشورهای منتخب جهان اسلام. فصلنامه تحلیل بازار سرمایه، ۳(۲)، ۳۱-۵۸.
- حاجی‌هاشمی ورنوسفادرانی، منصوره و توحیدی، محمد، (۱۴۰۲)، شناسایی و تحلیل چالش‌ها و موانع پیاده‌سازی بانکداری بدون ربا در جمهوری اسلامی ایران (مستخرج از رساله دکترای حرفه‌ای انجمن مالی اسلامی ایران.
- واعظ‌برزانی، محمد. (۱۴۰۱). نقدی بر کتاب بانکداری اسلامی. پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ۲۲(۲)، ۴۳۱-۴۵۴.
- حسینی، سیداسداله، (۱۴۰۰)، بررسی علل عدم اجرای صحیح عقد مشارکت مدنی در بانکداری بدون ربا و راهکارهای تصحیح آن.
- خطیب، محمود و محقق‌نیا، محمدجواد و صادقی‌شاهدانی، مهدی و سرگلزایی، مصطفی، (۱۴۰۰)، الگوی تامین مالی مشارکتی طرح‌های فناورانه مرحله رشد در چارچوب بانکداری بدون ربا، <https://civilica.com/doc/1531254>
- ژولازاده ساکی، محمد و نجم‌آبادی، سیدمحمدحسین، (۱۴۰۲)، بررسی تطبیق قاعده‌ی فقهی بطلان ربح ما لم یضمن در نظام بانکداری بدون ربا، ششمین کنگره ملی آنالیز داده‌ها در علوم انسانی، تهران

- ابوالحسنی هستیانی، امینی میلانی، مینو، شریف مقدسی، بیات. (۱۴۰۳). ارزیابی عملکرد بانکداری اسلامی در مقایسه با بانکداری متعارف در کشورهای منتخب. فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد مقداری، ۲۰(۴)، ۱۸۰-۲۱۴.
- عربی، سید هادی و شاه جمالی، مهدیه، (۱۳۹۸)، رتبه بندی ابزارهای مدیریت ریسک اعتباری در بانکداری بدون ربا با استفاده از تکنیک AHP، <https://civilica.com/doc/۱۸۸۵۰۶۲>.
- فرهنگ، امیرعلی و جمالی، جلال و اشجع، عباس و اسکندری، حمید، (۱۴۰۰)، ارائه یک الگوی قیمت گذاری بیمه سپرده در بانکداری بدون ربا.
- لعل خضری، حمید و دشتبانی، علی، (۱۳۹۸)، تاثیر مدیریت نقدینگی بر عملکرد (سودآوری) بانکداری بدون ربا در ایران: مطالعه موردی بانکهای پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران.
- محمدپوری صوری، هادی، (۱۴۰۲)، فروش اقساطی در نظام بانکداری بدون ربا و شبهات آن.
- نظرپور، محمدنقی و نوری، فاطمه و رضایی، مجید، (۱۳۹۶)، طراحی جایگزینهای توافق نامه بازخرید در چارچوب عملیات بانکداری بدون ربا.
- یعقوبی جناسمی، زهرا و حسامی عزیزی، باقر، (۱۳۹۶)، معیارهای حق و عدل در احکام فقهی بانکداری بدون ربا.
- Albaity، M. ،& Rahman ،M. (2019). The intention to use Islamic banking: an exploratory study to measure Islamic financial literacy. *International Journal of Emerging Markets* ،14(5) ، 988-1012.
- Basiri ،A. ،Fallah ،A. ،& Kheirollahi ،M. (2023). Analyzing the Law on Interest-free Banking Operations in the Banking System of Iran. *Strategic Studies of Jurisprudence and Law* ،4(4) ، 247-265.
- Bouarich ،M. (2023). An Empirical Study of the Key Profitability Factors of Interest-free Banking vs. Conventional Banking in the MENA Region Following the 2008 Financial Crisis. *Journal of Applied Finance & Banking* ،13(6) ،99-139.
- Basit ،A. ،Afridi ،F. K. ،& Amin ،K. (2023). ACCEPTANCE OF INTEREST FREE BANKING MEDIATED BY TRUST AND ATTITUDE: A CASE OF UNITED ARAB EMIRATES-BASED EUROPEAN CUSTOMERS. *International Research Journal of Social Sciences and Humanities* ،2(2) ،46-62.
- Bouarich ،M. (2023). An Empirical Study of the Key Profitability Factors of Interest-free Banking vs. Conventional Banking in the MENA Region Following the 2008 Financial Crisis. *Journal of Applied Finance & Banking* ،13(6) ،99-139.
- ElMassah ،S. ،& Abou-El-Sood ،H. (2022). Selection of Islamic banking in a multicultural context: the role of gender and religion. *Journal of Islamic Marketing* ،13(11) ،2347-2377.
- Hendriarto ،P. (2021). Relevance on islamic principle law with application at the field: Review of islamic banking publication in Indonesia. *International Journal of Business ، Economics and Management* ،4(1) ،47-53.
- Hajjar Kargar ،H. ،Hasani ،A. ،& Khajezadeh ،A. (2022). Unfair Terms in Banking Contracts and Their Conflict with the Goals of the Interest-Free Banking System. *Islamic Economics* ، 22(87) ،127-157.
- Halefom ،A. (2019). Interest-free Banking and Taxation in Ethiopia: A Critical Analysis. *Jimma UJL* ،11 ،32.
- Ibrahim ،M. H. (2020). Islamic banking and bank performance in Malaysia: an empirical analysis. *Journal of Islamic Monetary Economics and Finance* ،6(3) ،487-502.
- Jamali ،J. ،Ashja ،A. ،& Eskandari ،H. (2021). Provide a deposit insurance pricing pattern in the Interest-free banking. *Islamic Economics and Banking* ،10(35) ،7-30.

- Khan ,M. F. U. ,Saeed ,A. ,& Angaria ,A. K. (2022). A Theoretical Comparison of Interest-Free Banking and Interest-Based Banking: A Context of Pakistani Banking Industry. *Annals of Human and Social Sciences* ,3(2) ,664-674.
- Khan ,H. F. (2017). Islamic banking: On its way to globalization. *International Journal of Management Research and Reviews* ,7(11) ,1006-1014.
- Khatib ,M. ,MOHAGHEGH NIA ,M. J. ,& Sadeghi Shahdani ,M. (2021). Participatory Financing Model of Technological Projects in the Progress Stage Based on the Interest-Free Banking System Framework. *Scientific Journal of Budget and Finance Strategic Research* , 2(1) ,11-50.
- Kebede ,D. A. (2021). Interest Free Banking in Ethiopia: Customer Awareness ,Satisfaction and Its Role on Economic Development. *International Journal of Islamic Business and Economics (IJIBEC)* ,5(1) ,48-57.
- Seifu ,Y. T. (2023). Determinants of interest free banking service in Ethiopia: The case of Commercial Bank of Ethiopia ,Bale Robe ,Ethiopia. *International Journal of Management and Business Research* ,7(3) ,23-31.
- Yusuf ,J. B. ,Shah ,H. S. ,Ayaz ,M. ,& Buaben ,J. M. (2019). Interest-free banking and finance in Brunei Darussalam: Present realities and future prospects. *Journal of Islamic Finance* ,8 ,076-089.